

Analysis of Physical and Decorative Structure of Ardabil Jomeh Mosque

Shahbazi Shiran, H.¹

Type of Article: **Research**

Pp: 243-271

Received: 2021/03/18; Accepted: 2021/09/12

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.243>

Abstract

Ardebil's Jomeh Mosque is located on an ancient beat that has been the city's cemetery for centuries. All written sources and archaeological evidence state that the mosque has gathered artistic and architectural innovations from the early Islamic centuries to the Qajar era. Today's remnants of the building are located in the northeast of Ardabil city and due to measures to preserve the building, it still maintains its firmness. The main purpose of this research is to identify the structural, physical and decorative characteristics of the building in different historical periods. The present study seeks to answer the following questions. What changes have been made to the spatial structure and structure of the mosque from the beginning of its emergence to the contemporary period? And in terms of map and archaeological evidence, which buildings are comparable to the Jomeh mosque? The research method is interpretive- historical and analytical. In addition, documentation and comparative studies have been the basis of the work. The data collection tool is library and field. Based on the results of the research and according to the narratives and writings of researchers and the results of archaeological studies, it can be concluded that its original building dates back to the early Days of Islam, which has been destroyed and rebuilt several times during different periods and has elements of Deilami, Seljuk, Ilkhanid and Qajar architecture and contemporary era. The current persistence of the Jomeh Mosque has Seljuk architecture, but the interior and decorative arrays of the building are in contrast to its façade. In terms of architectural structures, this building has a combination of four arches with porch, which is very similar to seljuk-like, comprehensive and comprehensive buildings of Uremia. Also, the pillar discovered in The Nave have a clear similarity with the historical mosque of Damghan and Jomeh Nain.

Keywords: Ardebil, Friday Mosque, Historical Developments, Analysis of Physical Structure, Building Decoration.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh
(MBP)

Parseh Journal of Archaeological
Studies

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

1. Associate Professor, Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Faculty of Social Sciences, Department of Archeology, Ardabil, Iran Iran.

Email: habibshahbazi35@gmail.com

Citations: Shahbazi Shiran, H., (2022). "Analysis of Physical and Decorative Structure of Ardabil Jomeh Mosque". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 243-271 (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.243>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-546-en.html>

Introduction

Ardabil's plural mosque is located in the northeast of Ardabil city over an artificial pulse of approximately 5 meters, among the neighborhoods of Pir Shams al-Din and Abdullah Shah. Among the people, it is known as "Jomeh Masjid" and is among the early centuries-old Islamic buildings in Ardabil. Studies have been conducted by domestic and foreign researchers about the emergence and evolution and the manner of the destruction of this cubic building. Today, only the remnants of the dome and porch, which were later reshaped and transformed into an indoor nave, and the minaret remains solitary.

Even some scholars are skeptical about the use of this building as a mosque. In recent decades, archaeological excavations have been carried out in this mosque and have been able to recognize some of the architectural features of this mosque. Considering that this mosque reflects the art and architecture of different periods of the Islamic period in Ardabil and also as one of the few remaining buildings in the primary and historical core of the city, identifying and studying the characteristics of this mosque can help to further understand its architecture, decoration and comparison with its contemning buildings. It has been tried to collect as much information as possible from the characteristics of this mosque through library studies, reporting archaeological excavations and using surveys and visits to the site.

The research questions are as follows: 1) what changes have been made in the structure of the mosque from the beginning of Genesis to the contemporary period? 2) Which decorations belong to which periods? 3) In terms of the physical and decorative Friday of the mosque is comparable to which buildings? The research method is descriptive-analytical and the data collection method is a combination of two methods of field and documentary (including identification, study, classification of information, analysis of them and data collection on the subject of the study).

Materials and Methods

The research method is descriptive-analytical and the data collection method is a combination of two methods of field and documentary (including identification, study, classification of information, analysis of them and data collection on the subject of the study).

Data

Jomeh Mosque, which was once the most elevated building of the city, is formed in the present situation from three parts: 1- dome house 2- Ivan, which is now a mosque and its southern side leads to the dome space through a large mouth and elevation. 3- Minaret located along the middle axis of Seljuk Mosque (Shahbazi Shiran, 2019:9). Considering the present situation of the mosque, it seems that this building is the same mosque that historians of the early centuries have described about it. In some sources, historians

have generalized descriptions of the space of the old mosque.

In the early Islamic centuries, a space called a mosque, a large fence around the city with gates on four sides and a crucifix-shaped market that formed these factors formed the main core of the city. Archaeological studies in recent decades (1974, 1988 and 2019) can help. The discovering of northern and western naves with the base of the pillar as well as their similarity with the pillars of early Islamic mosques is consistent with the statements of Islamic historians. Descriptions mentioned in historical texts about the mosque can help effectively within the area of the building. It is also said that in the early centuries, the city had a mosque (Baladi, 1967:167-163). The Safavid travel writers' report also mentions the Friday of Ardebil Mosque and shows that the building was still functioning in worship before this period despite destruction in some parts and has attracted the attention of tourists (Yousefi, 2020:913). This is a reason for historians and Orientalists who have described and visited this building.

Discussion

Our knowledge of the building in the early centuries is based on historical sources and archaeological reports. The mosque in the Deylamian era had the foundations of thick and polygonal pillar. In the Seljuk period, it was fourfold (Torabi Tabatabai, 1355:284) and a low-rise dome. In the Ilkhanid era, in addition to the construction and restoration of destroyed sections, the thickness of the southern wall has increased (Siro, 1988:184). And tile and gypsum decorations were added to it. From the Qajar era, the foundations of four-sided pillar were obtained (Shahbazi Shiran, 2004:28). Archaeological discoveries have led to the identification of three architectural periods indicating the evolution of architecture from historical period (problems) to Qajar era in this section (Yousefi, 2020:912).

The ancient excavations of Shakhti have shown that contrary to what was thought until then, the Jomeh Mosque was not exclusive to the dome and the remains of the porch, but had several extensions and components and encompassed a wide space. In total, seven pillar stands emerged from the total base of western nave pillar and showed that more remained intact (i.e., 34 and 35). Also, in 1988, the first trench encountered the remains of a huge stone wall stretching west along the outer wall of the southern wall of the dome. The wall itself is built on ancient remains and underneath it are buried pieces of brick inscriptions in the prominent Kufic script.

The construction of northern pillar is based on a kind of reminiscent of the pillars of our pre-Seljuk mosques (3rd and 4th centuries AH) including the historical Damghan Mosque and the Nain Grand Mosque, and these pillar should be considered as pre-Seljuk. The minaret of this building is completely solitary and there is no sign of its connection to the Seljuk building. In terms of the type of plan, it is possible to compare the Jomeh Mosque of Ardebil with the Bersian Mosque and the Grand Mosque of Uremia, which is one of the buildings of the Seljuk era.

Conclusion

In the 4th century AH, Ardabil city was the largest and most important city of Azerbaijan according to historical sources and the center of that state and the headquarters of the army. On the ruins of the primary mosque, one of the primary pillar mosques, which is composed of different courtyards and naves, parts of it have been destroyed and the soil has been destroyed. According to archaeological evidence, the initial mosque had a columned nave map with a map and pattern of early Islamic mosques. Ardebil Mosque in its Seljuk form consists of a dome and a porch in front of it, and the results of the Jomeh mosque survey show the continuation of the application of such proportions before the construction of the Ilkhanid era. According to the map, these mosques are comparable to their contemporary buildings including the Bersih Jomeh and the Jomeh Mosque of Uremia. According to the comparison of the building with the Barsian community, it can be said that by following the usual customs, the Chahartaghi Mosque of Barsian has at least definitely influenced part of the detailed structure, façade and map of the Jomeh Mosque, and the plans of the building (Barsian Mosque) have been expressed completely differently in the work of the next architects (Jomeh Mosque). The other is that Ardebil's plural mosque is so closely based on the Jomeh Mosque of Uremia that the direct architectural impact of the Jomeh Mosque of Ardebil on it is hardly undeniable.

Considering that the quadrilateral and porch composites are more closed than Fermi's four-porch plan, therefore it is more proportional to the cold climate of Ardabil region and finally, due to the fact that the body is subject to climate or function and the porch is located in the four-fold plan on the northern jab, it is naturally used in mosques as a cold part. Also, the decorative arrays used in Ardabil's plural mosque have been used in perfect harmony with the construction periods. Considering the identification of decorative arrays, the Seljuk period to the end of the Qajar era was enumerated for interior and exterior decorations of the mosque.

تحلیل ساختار کالبدی و تزئیناتی مسجد جمعه اردبیل

حبیب شهبازی شیران^۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۷۱ - ۲۴۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.243>

چکیده

مسجد جمعه اردبیل روی یک تپه باستانی که در قرون گذشته گورستان شهر بوده، قرار گرفته است. تمامی منابع مکتوب و شواهد باستان‌شناسی بیان می‌دارد که این مسجد ابداعات هنری و معماری از قرون اولیه اسلامی تا دوره قاجار را در خود گرد آورده است. بازمانده‌های امروزی بنا در شمال شرقی شهر اردبیل قرار گرفته و با توجه به اقداماتی در جهت حفظ بنا، هنوز هم استواری خود را حفظ کرده است. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی ویژگی‌های ساختاری و کالبدی و تزئینی بنا در ادوار مختلف تاریخی است. پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به پرسش‌های پیش‌روست؛ چه تغییراتی در ساختار فضایی و کالبدی مسجد از آغاز پیدایش تا دوره معاصر صورت گرفته است؟ و از نظر نقشه و شواهد باستان‌شناختی مسجد جمعه با کدام بناها قابل مقایسه است؟ روش پژوهش به‌کار گرفته شده، تفسیری-تاریخی و تحلیلی است. ضمن این‌که مستندنگاری و مطالعات تطبیقی نیز مبنای کار قرار گرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی است. براساس نتایج پژوهش و با توجه به روایت‌ها و نوشته‌های محققان و نتایج کاوش‌های باستان‌شناختی، می‌توان استنباط کرد که بنای اولیه آن به صدر اسلام برمی‌گردد که در طی ادوار مختلف، چندین بار ویران و مجدداً بازسازی شده است و دارای عناصر معماری دیلمی، سلجوقی، ایلخانی، قاجاری و دوره معاصر است. سازه پابرجای کنونی مسجد جمعه، بدون هیچ شک و شبهه‌ای مهر معماری سلجوقی را بر خود دارد، ولی فضارایی‌های داخلی این بنا در تضاد با نمای آن است. این بنا از لحاظ ساختارهای معماری دارای ترکیب چهارطاق با ایوان بوده که شباهت زیادی با بناهای زمان سلجوقی مانند، جامع برسیان و جامع ارومیه دارد؛ همچنین ستون‌های شناسایی شده در شبستان بنا، همانندی آشکاری با مسجد تاریخانه دامغان و جامع نایین دارد.

کلیدواژگان: اردبیل، مسجد جمعه، تحولات تاریخی، تحلیل ساختار کالبدی، تزئینات بنا.

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

Email: habibshahbazi35@gmail.com

ارجاع به مقاله: شهبازی شیران، حبیب، (۱۴۰۱). «تحلیل ساختار کالبدی و تزئیناتی مسجد جمعه اردبیل». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۲۴۳-۲۷۱. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.243>)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-546-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مسجد جمعه اردبیل، که روزگاری رفیع‌ترین بنای شهر بوده، بر فراز تپه‌ای مصنوعی به بلندی تقریبی ۵ متر، در شمال-شرقی شهر اردبیل و در میان محلات پیرشمس‌الدین و عبدالله‌شاه واقع گردیده و در قرن ۵ و ۶ ه.ق. شاه‌رگ حیاتی و محور اصلی این شهر به‌شمار می‌رفته است. در مورد پیدایش و سیر تحول و چگونگی انهدام این بنای مکعبی‌شکل، مطالعاتی به‌وسیله پژوهشگران داخلی و خارجی (سیرو، ۱۳۷۶؛ موسوی، ۱۳۷۶؛ شهبازی‌شیران، ۱۳۷۲؛ ۱۳۸۳؛ ۱۳۹۸) صورت گرفته است؛ همچنین ارتباط بنای موجود با سازه‌های کشف‌شده در طی کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه، به‌روشنی معلوم نیست. امروزه از این مجموعه فقط بقایای گنبدخانه و ایوانی که بعدها تغییر شکل داده و به شبستان سرپوشیده تبدیل شده، و مناره به‌صورت منفرد باقی‌مانده است. حتی برخی از صاحب‌نظران در مورد کاربرد این بنا به‌عنوان مسجد تردید دارند؛ به‌طوری‌که «ژاک دمورگان» در اوایل قرن حاضر ضمن بازدید از این بنا، آن را قصری می‌پندارد و با ارائه طرحی از منار سلجوقی، آن را مقبره برجی‌شکلی فرض می‌کند (دمورگان، ۱۳۳۸). در چند دهه اخیر کاوش‌های باستان‌شناختی در این مسجد صورت گرفته و توانسته برخی از ویژگی‌های معماری این مسجد را به ما بشناساند. با توجه به این‌که این مسجد بازتاب‌دهنده هنر و معماری ادوار مختلف دوران اسلامی در اردبیل است و همچنین به‌عنوان یکی از معدود بناهای برجای‌مانده در هسته اولیه و تاریخی شهر است، شناسایی و مطالعه ویژگی‌های این مسجد، می‌تواند کمک مؤثری به شناخت هرچه بیشتر معماری، تزئینات و مقایسه آن با بناهای هم‌زمان خود کند.

هدف اصلی این پژوهش بررسی ویژگی‌های ساختاری، معماری و هنری مسجد جمعه اردبیل در ادوار مختلف است و سعی شده است تا حداقل امکان جامع‌ترین اطلاعات را از ویژگی‌های این مسجد از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی و با استفاده از بررسی و بازدید از محوطه گردآوری گردد.

پرسش‌های پژوهش: ۱- چه تغییراتی در ساختار مسجد از آغاز پیدایش تا دوره معاصر در آن صورت گرفته است؟ ۲- تزئینات به‌کاررفته در آن متعلق به کدام ادوار است؟ ۳- از نظر کالبدی و تزئینی مسجد جمعه با کدام بناها قابل مقایسه است؟

روش پژوهش: روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و روش جمع‌آوری داده‌ها ترکیبی از دو شیوه میدانی و اسنادی (شامل: شناسایی، مطالعه، طبقه‌بندی اطلاعات، تجزیه و تحلیل آن‌ها و جمع‌بندی اطلاعات درخصوص موضوع مورد مطالعه) است. بخشی از داده‌های این پژوهش حاصل بررسی‌ها و گمانه‌زنی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی به‌وسیله «علی‌اکبر کارگر سرفراز» (۱۳۵۳)، «محمود موسوی» و «محمد مهریار» (۱۳۶۷؛ ۱۳۶۸) و حسن یوسفی (۱۳۹۸) است.

مشخصات کلی بنای مورد مطالعه

مسجد جمعه که روزگاری رفیع‌ترین بنای شهر بوده، در وضعیت کنونی از سه بخش مرتبط به هم در عین حال با فاصله و مستقل شکل گرفته است: ۱- گنبدخانه. ۲- ایوان که هم‌اکنون به‌صورت مسجدی دایره و ضلع جنوبی آن از طریق یک دهانه بزرگ و رفیع به فضای گنبدخانه منتهی می‌شود. ۳- منار که یک بنای استوانه‌ای قطور آجری است که در فاصله ۱۶/۴۳ متری از دیوار غربی و در امتداد محور وسط مسجد سلجوقی واقع گردیده (شهبازی‌شیران، ۱۳۹۸: ۹)، (تصاویر ۱ و ۲).

توصیف بنا در منابع تاریخی

در ارتباط با این بنا در انواع مختلف منابع مکتوب اعم از متون و اسناد تاریخی و جغرافیایی ادوار مختلف توصیفاتی صورت گرفته که به آن‌ها اشاره شده است. با توجه به موقعیت امروزی مسجد

تصویر ۲. تصویری قدیمی از بنا در سال ۱۳۱۶ ه.ش. (گدار، ۱۳۷۷).

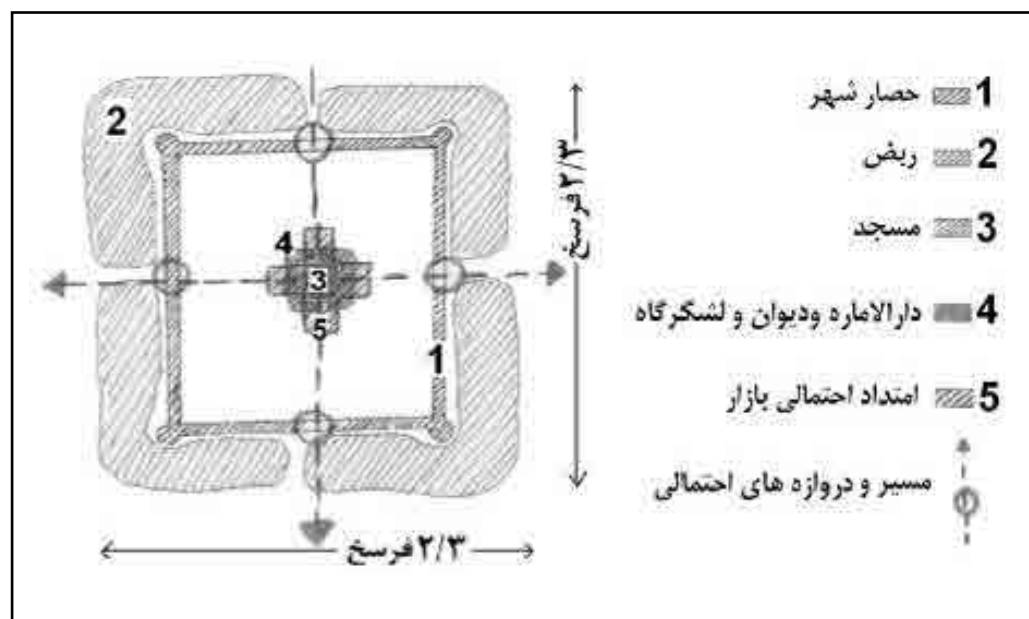
Fig. 2. An old picture of building in 1317 (Godard, 1998).

تصویر ۱. وضعیت امروزی مسجد جمعه اردبیل (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 1. Present Status of Ardebil Jomeh Mosque (Author, 2019).

به نظر می‌رسد این بنا همان مسجدی است که مورخان قرون اولیه درباره آن شرح داده‌اند. اطلاعاتی که بتوان از منابع تاریخی استخراج نمود و با تحلیل آن‌ها به خصوصیات مسجد قدیمی شهر اردبیل پی‌برد، اندک است؛ با این حال، در برخی منابع تاریخ‌نویسان در ارتباط با فضای مکانی مسجد قدیمی توصیفات کلی شده است. در قرون اولیه اسلامی فضایی به نام مسجد، حصار بزرگ دور شهر با دروازه‌هایی در چهار طرف و بازار صلیبی شکل که این عوامل هسته اصلی شهر را تشکیل داده بود. «اصطخری» در قرن چهارم هجری قمری بازار اردبیل را به شکل صلیب در چهار راسته توصیف کرده و ذکر می‌کند مسجدی در وسط بازار واقع شده و در بیرون شهر، حومه بسیار بزرگی وجود دارد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۵۴). «مقدسی» بازار اردبیل را به شکل صلیب توصیف کرده که دارای چهار در است و مسجد جمعه وسط صلیب قرار گرفته است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۵۵)، (نقشه ۱).

نقشه ۱. کالبد شهر در قرون اولیه و موقعیت مسجد جمعه (پیغامی، ۱۳۸۸).

Map. 1. The body of the city in the early centuries and position of the Jomeh mosque (Peyghami, 2009).

کاوش‌های باستان‌شناسی در دهه‌های اخیر (۱۳۵۳، ۱۳۶۷ و ۱۳۹۸) می‌تواند کمک شایانی کند. شناسایی شبستان‌های شمالی و غربی با پایه‌ستون‌ها و همچنین مشابهت آن‌ها با ستون‌های مساجد اولیه اسلامی با گفته‌های مورخان اسلامی مطابقت دارد. توصیفاتی که در متون تاریخی در مورد مسجد گفته شده، می‌تواند در محدوده بنا کمک مؤثری کند؛ همچنین گفته شده در قرون اولیه، شهر دارای مسجدی بوده است (بلاذری، ۱۳۴۶: ۱۶۷-۱۶۳). مضافاً به این‌که داده‌ها و مواد باستان‌شناختی مکشوف از تپه مسجد جامع عتیق اردبیل و اراضی اطراف آن نشان می‌دهد که آن‌چه از زیر کلنگ باستان‌شناسان در مطالعات و کاوش‌ها بیرون آمده، تنها بخش کوچکی از گستره معماری سده‌های اولیه و میانه اسلامی و نشانه‌ای از یک دوره طولانی تجربه است که نشانه‌های آن اینک مفقود شده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۰).

در گزارش سفرنامه نویسان دوره صفوی نیز از مسجد جمعه اردبیل مطالبی آمده است و نشان می‌دهد که این بنا قبل از این دوران با وجود تخریب در بعضی قسمت‌ها هنوز هم دارای کارکرد عبادی بوده و نظر جهانگردان را به خود معطوف داشته است. «اولیاریوس»، مسجد جمعه شهر را بدین‌گونه توصیف می‌کند: «مهم‌ترین مساجد شهر، مسجد آدینه واقع در تپه‌ای در مرکز شهر است که گلدسته‌های بلند و زیبایی دارد و اهالی شهر در این مسجد نماز جمعه را به جا می‌آورند» (اولیاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۴۹۴). «ژاک دومورگان»، مسجد جمعه را قصری تصور می‌کند که به «سلطان عثمان خان» متعلق بوده و به سال ۹۴۲ ه.ق. بنا گردیده است. حتی این شخص با ارائه طرحی از منار سلجوقی بنای مسجد جمعه، آن را یک مقبره برجی شکل قلمداد نموده و به «سلطان احمد سیاهپوش» منتسب داشته است (دومورگان، ۱۳۳۸: ۴۰۶-۴۰۴). «سیرو»، درباره اصل بنا معتقد است که برای نخستین بار در قرن پنجم هجری قمری احتمالاً بر روی مخروبه‌های یک بنای زمان ساسانی ساخته شده است و در آن زمان از یک شبستان گنبددار مربع و تالار تاق‌دار بلند مرکب بوده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵)؛ همچنین درباره گنبد چنین بیان می‌دارد: «از گنبد جدید جز در دو قسمت داخلی چیزی به جا نمانده، ولی همان هم برای فهم نحوه ساخت و انحنای گنبد مکفی است. به نظر بیرونی گنبد و خیز آن شبیه مقبره «سلطان محمد خدابنده الجایتو» در سلطانیه است» و در ادامه اشاره می‌کند که چون گنبد مسجد جمعه اردبیل با ساختار ضعیفی از لحاظ ضخامت مواجه بوده، لذا به مرور زمان فرو ریخته است (رضازاده اردبیلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۵). کاوش‌های باستان‌شناختی در سال‌های اخیر نشان داده است که در هسته اصلی این بنا سه دوره معماری وجود داشته است که شامل دوره اشکانی و ساسانی، قرون اولیه تا سلجوقیان و سده‌های هشتم تا دوره قاجار است (یوسفی، ۱۳۹۹: ۹۱۳)؛ و این دلیلی بر گفته‌های مورخان و شرق‌شناسانی است که درباره این بنا به توصیف و بازدید از آن پرداخته‌اند.

روند شکل‌گیری و سیر تطور معماری بنا

مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناختی در محوطه مسجد جمعه نشان داده که با تحلیل آن‌ها می‌توان به داده‌های مهمی از روند شکل‌گیری بنا پی ببریم. تحقیقات باستان‌شناسی محققان ایرانی و خارجی در این محوطه مؤید آن است که سه دوره ساختمان‌سازی در محل مسجد جمعه اردبیل وجود داشته است: ۱) بنای اولیه که احتمالاً به دوره قبل از اسلام تعلق دارد؛ ۲) اولین ساختمان مسجد که در عهد سلجوقیان ساخته و هنگام استیلای مغولان بر شهر اردبیل ویران شده است؛ ۳) بنایی که هنگام حکومت ایلخانیان بازسازی شده است (کیانی، ۱۳۸۳: ۶۲)؛ همچنین کاوش باستان‌شناختی در سال ۱۳۹۸ ه.ش. در عرصه تپه ثابت کرده است که داده‌های معماری قبل از اسلام در این محدوده به دست آمده است و نشان می‌دهد که مسجد آغازین به احتمال روی آثار از قبل از اسلام شکل گرفته است (یوسفی، ۱۳۹۹). در این ادوار بخش‌هایی ویران گشته

و یا قسمت‌هایی هم به این مجموعه افزوده شده است؛ به هر حال با انجام کاوش‌های دقیق باستان‌شناسی و روشن شدن نقشه کلی مسجد از دوران اولیه تا عصر قاجاری می‌توان یافته‌ها و نکات مهمی پی برد. در این قسمت به بررسی دوره‌های ساخت بنا در ادوار تاریخی براساس مطالعات تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناختی خواهیم پرداخت و درنهایت به صورت تحلیلی ساختار کالبدی و تزئیناتی مسجد جمعه اردبیل مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

مسجد در عصر آغازین

آگاهی ما از این دوران براساس منابع تاریخی و گزارشات باستان‌شناسی بنا است. در منابع گفته شده، مسجد آغازین در سال ۳۵ ه.ق. توسط «اشعث بن القیس الکندی» والی آذربایجان و از فرماندهان سپاه امام علی (ع) در دوره خلفای راشدین در این محل بنا گردیده است (بلاذری، ۱۳۴۶: ۱۶۷-۱۶۳). در حال حاضر از این مسجد و یا مساجد قرون اولیه اسلامی، نشانه قابل ذکری پیدا و نمایان نیست. در برش‌های موجود در محوطه و تپه تاریخی مسجد جمعه، آماج و رگه‌هایی از عناصر معماری به چشم می‌خورد که با در نظر گرفتن نوع و ابعاد مصالح به کاررفته در آن‌ها، به نظر می‌رسد که مربوط به همان مسجد آغازین باشند. کاوش‌های باستان‌شناختی در این شهر در محدوده هسته اولیه، نشان داده که بنای مسجد جمعه روی بنای دیگری ساخته شده است. در جبهه بیرونی گنبدخانه بقایای یک دیوار عظیم سنگی رؤیت شد که خود این دیوار بر روی بقایای کهن‌تری ساخته شده است. یافته شدن تکه‌هایی از کتیبه‌های آجری به خط کوفی برجسته در زیر این دیوار، این نظر را تقویت می‌کند (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۳۵).

مسجد در دوره دیلمیان

عناصر و جزئیات ساختمانی این دوره شامل پایه‌ستون‌های نزدیک منار است که طی کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۵۳ ه.ش. و دو فصل کاوش در سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸ ه.ش. از زیر خاک بیرون آورده شده‌اند. پایه‌ستون‌های دیلمی در این بنا قطور و چندضلعی متنظم و از قطعات تراشیده سنگ هستند (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۴۱).

در زمان حکومت وسیع مسافریان و بعد از مرگ «ابوالمسافر فتح ابن محمد الافشین» در سال ۳۱۷ ه.ق. که آذربایجان دوباره به دست خلفای عباسی افتاد، تخریب مسجد جمعه با رشد بیشتری دنبال شده، به طوری که تا قبل از سال ۳۲۰ ه.ق. از مسجد جمعه جز توده خاکی اثری برجای نبوده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۱۸)؛ همان‌طور که «مقدسی» بیان داشته، در قرن چهارم هجری قمری مسجد جامع در چهارسوق بازار بالای یک بلندی ساخته شده بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۵۵). عناصر و جزئیات ساختمانی این دوره شامل پایه‌ستون‌های نزدیک منار است که طی کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۵۳ ه.ش. و دو فصل کاوش در سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸ از زیر خاک بیرون آورده شده‌اند. پایه‌ستون‌های دیلمی در این بنا قطور و چندضلعی متنظم و از قطعات تراشیده سنگ هستند (همان: ۲۶) در تصاویر ۳ و ۴، ستون‌های کشف شده در طی کاوش‌های باستان‌شناختی محل به دست آمده که مربوط به مسجد شبستانی ماقبل سلجوقی (سده‌های سوم و چهارم هجری قمری) بوده است.

سازه‌های مسجد در دوره سلجوقی

اجزاء تشکیل دهنده مسجد سلجوقی عبارتند از:

- بخش اصلی که زیر گنبد قرار گرفته (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۲) و بنایی مرکب از چهارطاقی (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۲۸۴) و گنبدی سنگین و کم‌خیز بوده که بر روی پایه قطوری قرار داشته

تصویر ۴. نمایی از ستون‌های شبستان شمالی (نگارنده، ۱۳۹۹).

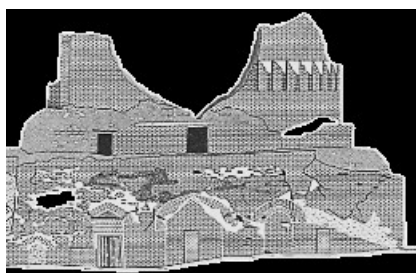
Fig. 4. A view of the pillars of The North Nave (Author, 2020).

تصویر ۳. نمایی از ستون‌های شبستان غربی (نگارنده، ۱۳۹۹).

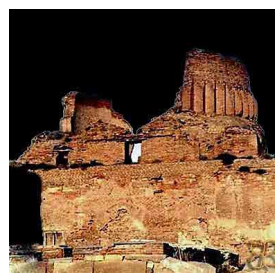
Fig. 3. A View of the Pillars of the West Nave (Author, 2020).

است. گنبدخانه به شکل مربع مستطیل و به ابعاد $۱۵/۲۰ \times ۱۵/۰۵$ متر است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۶)، (تصاویر ۵ و ۶). سطح خارجی گنبد با قطعات سفال آبی، که بدون نقشه معین در داخل آجرکاری قرار داده شده، تزئین یافته است. این شیوه کار در معماری دوره سلجوقی دیده می‌شد (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۳۰؛ به نقل از: دونالد ویلبر). همچنین مناره استوانه‌ای بنا به صورت منفرد و آزاد شده که این قبیل مناره‌ها در دوره سلجوقی متداول بوده است (هیلن براند، ۱۳۸۷: ۱۰۰). از این مناره در حال حاضر فقط پایه هشت ضلعی و بدنه قطور استوانه‌ای آن به قطر پنج متر، برجای مانده است (همان: ۶۷). البته بر بدنه مناره، دو سنگ نبشته به تاریخ‌های ۸۷۸ و ۸۷۹ ه.ق. نصب شده که مربوط به «اوزون حسن» حکمران «آق‌قویونلو» است و ارتباطی با بنای مسجد و منار ندارد (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۴۵).

تصویر ۶. جبهه غربی گنبدخانه (اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور با تغییرات).

Fig. 6. Western Dome (Documents of the Cultural Heritage Organization of the Country with Changes).

تصویر ۵. گنبد بزرگ آجری بنا (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۱۲۳).

Fig. 5. The Great Brick Dome (Shahbazi Shiran, 2019: 123).

همچنین محراب کوتاه‌تری که با تناسبی درست نسبت به مقیاس مسجد طراحی شده و به میزان اندکی از نقش و رنگ در معماری بهره برده است (همان: ۲۶)، تزئینات بر روی بدنه جبهه‌های ایوان (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۲)، تزئینات نقش مهر در میان بند آجرها (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۴۲) و راهروها و ناوهای تاق‌دار، که در حدفاصل پوسته بیرونی و درونی و داخل جزر قطور تعبیه گردیده و به صورت معبری باریک دورتادور بنا را دربر گرفته است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۶)، از آثار و ملحقات دوره سلجوقی محسوب می‌شوند.

با توجه به رطوبت زیاد زمین در این منطقه، بعید نیست که این راه‌روها نقش هواکش را برای جرزهای قطور بنا ایفا می‌کرده‌اند (موسوی، ۱۳۷۶: ۶۴۲) و یا حرکت نمازگزاران را قبل و بعد از نماز در فضاهای مسجد تسریع می‌نمودند (رضازاده‌اردبیلی، ۱۳۹۷: ۷۴). وجود راه‌روها و دالان‌های متعدد در زیر گنبدخانه به صورت شبکه‌ای ارتباطی با پوشش تاقی، از مشخصات خاص مساجد دوره سلجوقی است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۴۵/۲)، (تصویر ۷).

تصویر ۷. راه‌روها و ناوهای تاق دار مسجد جمعه اردبیل (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 7. Paths and carriers of Ardebil's Jomeh Mosque (Author, 2019).

دوره ایلخانی

ملحقاتی که در دوره ایلخانی به مسجد افزوده شده، از این قرار است:

- در اواخر سلجوقی، گنبد و تاق ایوان مسجد از میان رفته و گوشه‌سازی گنبد ویران شده است؛ از این رو در عصر ایلخانی علاوه بر ساخت و مرمت بخش‌های ویران شده، ضخامت سراسر دیوار جنوبی را افزایش داده و راه‌روها را مسدود کرده‌اند و گنبد کاملاً از نو بازسازی شده، به گونه‌ای که بخش‌های قطوری که از پیش برجای مانده، در ساقه گنبد و ترک‌های نمای خارجی آن اندکی سبک شده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۴). دومین گنبد ساخته شده روی گنبدخانه نیز تا قرن دوازدهم هجری قمری برپا بوده و در نهایت ویران شده است.
- ترک‌های دوازدهم چپیره گنبد تیزه‌دار که به مقدار خیلی کم در تزئینات آن کاشی به‌کاررفته (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۲۸۴/۲ و ۲۸۵) را می‌توان ساخت آن را به دوره‌های بعد و نیمه دوم قرن هشتم هجری قمری، نسبت داد (Zarre, 1910: 186-223).
- محراب گچ‌بری رفیع به شکل طاس و نیم طاس که بقایای محراب سلجوقی در پشت این محراب قرار دارد (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۷)، (تصویر ۸).
- گچ‌بری‌های حاشیه محراب و دیوارچه‌ها، کاربندی‌ها و فیل‌پوش‌ها که به وسیله آن چهارضلعی‌ها را به هشت و شانزده ضلعی تبدیل نموده‌اند (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۴۲).
- در ورودی چوبی تکه‌کوب شده با میخ‌های آهنی برجسته (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۲۸۳/۲) که در مدخل مسجد فعلی قرار دارد (صفری، ۱۳۷۰: ۱۸۰).
- شبستان غربی که در کاوش‌های باستان‌شناسی کشف گردیده و پس از خاک‌برداری نیز مشخص شده که این شبستان (حداصل گنبدخانه و منار) فاقد محراب بوده و فقط در ضلع جنوبی آن در دیوار قبلی، غرفه‌هایی قرار داشته که کف آن‌ها ۵/۰ متر از کف شبستان بالاتر بوده

است. این احتمالاً بدین معنی است که از این شبستان، نه به عنوان مسجد که به عنوان تالاری استفاده می‌شده است (موسوی، ۱۳۷۶: ۶۳۸).

- اندود گچ و نقاشی ترنج و بادامچه و گل‌های شاه‌عباسی زیبا بر روی گچ در بدنه دیوارهای شبستان (شهبازی‌شیران، ۱۳۸۳: ۴۲) که نشانگر انعطاف‌پذیری اشکال تکامل یافته توسط معماران ایلخانی است؛ همچنین پیچ‌های تزئینی زیبای اطراف سکنج گنبد و نقوش تزئینی به رنگ سفید و قرمز بر روی اندود سفیدرنگ و نقش برجسته‌های نقاشی شده کوچکی به بلندی یک متر بر روی دیوارهای گنبدخانه (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵). همچنین ترک‌های ساقه گنبد مسجد در دوره ایلخانی با قطعات کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و آجری آراسته و با قطاربندی کامل شده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۴)، برحسب ویژگی گفته شده، این قسمت‌ها و تزئینات دوره معماری ایلخانی را بر خود دارد.

تصویر ۸. محراب گچ‌بری دوره ایلخانی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 8. Ilkhanid Gypsum Altar (Author, 2019).

دوره قاجار

آثار این دوره شامل کف دوره قاجاریه با پایه‌ستون‌های چهار پهللو، که در کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۵۳ ه.ش. به دست آمده (شهبازی‌شیران، ۱۳۹۸: ۲۸)، و بنایی به ابعاد ۱۲/۵×۹/۸ متر، با یک تاق‌نمای جنوبی به عرض ۴ و عمق ۲/۶ متر مشرف به صحن قدیمی (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۲۸۳/۲) است که در اصل ایوان مرتفعی بوده و در دوره حکومت قاجاری با بالا آوردن کف آن به ارتفاع ۲ متر و پوشاندن سقف با الوارهای چوبی و احداث بام مسطح، این محوطه را به شبستانی بدل ساخته‌اند (شهبازی‌شیران، ۱۳۹۸: ۲۸)، (تصویر ۹).

تحلیل ساختار کالبدی و تزئیناتی مسجد جمعه اردبیل

داده‌ها و مواد باستان‌شناختی مکشوف از تپه مسجد جمعه اردبیل و زمین‌های اطراف آن نشان می‌دهند، در کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه، تنها بخش کوچکی از ملحقات محوطه بیرون آمده است. با کاوش در عرصه و حریم تپه و اطراف خانه‌های مسکونی مجاور بنا، که بام‌های آن‌ها پایین‌تر یا در حالت موازی با سطح زمین‌های اطراف قرار گرفته‌اند، می‌توان به نتایج تازه‌ای دست یافت. با بررسی‌های نظام‌یافته و یافته‌های انبوه باستان‌شناسی می‌تواند ماهیت این

تصویر ۹. نمای سقف ساده تیرپوش مسجد جدید (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 9. The façade of the roof of the new mosque beam (Author, 2020).

مسأله را حل کرد. کاوش‌های باستان‌شناختی در سال‌های اخیر در محدوده و عرصه تپه منجر به شناسایی سه دوره معماری شده که نشان‌دهنده سیر تحول معماری از دوره تاریخی (اشکانی) تا دوره قاجار در این قسمت است (یوسفی، ۱۳۹۹: ۹۱۲).

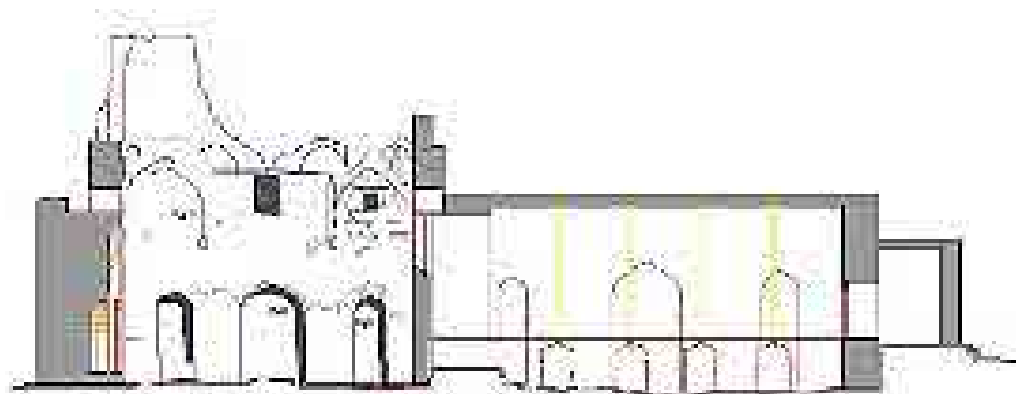
همچنین نتایج حاصل از گزارشات مورخان صدراسلام به این امر دلالت دارد که مسجد، محل تلاقی گذرها و بازارها و شاه‌رگ حیاتی شهر در قرن پنجم و ششم هجری قمری و محور اصلی آن به‌شمار می‌رفته و هسته مرکزی شهر در این نقطه قرار داشته و حتی مناطق شمالی، جنوبی و شرقی بنای کنونی مسجد، درواقع توسعه و تکمیل یافته شهر اردبیل در عصر مزبور است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۰). گزارش مورخانی مانند «مقدسی» (۱۳۶۱)، «اصطخری» (۱۳۶۸)، و غیره دیگر دال بر این واقعیت است. کشف تعدادی قطعه سفال از قرون اولیه اسلامی در طی کاوش‌های نیز تأییدی بر گفته‌های مورخان اسلامی درباره این بنا است؛ همچنین در طی بازدید نگارنده، درحال حاضر مسیر یکی از راسته‌های سرای بازار قدیمی به مسجد جمعه درحال بازسازی و بازپیرایی است.

علی‌اکبر کارگرسرفراز در طی کاوش‌های باستان‌شناختی (۱۳۵۳) اصل بنا و پیرایش اولیه آن را با توجه به پایه‌ستون‌های مکشوف دیالمه، متعلق به این عصر دانسته و معتقدند که مسجد در عهد سلجوقی دچار تغییرات اساسی گشته است؛ آن‌گاه این فرضیه را مطرح می‌سازد که سلجوقیان بنا را توسعه داده‌اند و یا بنا را مرمت و بازسازی کرده‌اند، سپس با عنوان این نکته که سلجوقیان درکنار مسجد عصر دیلمی به ایجاد منار آجری قطور و شبستان مبادرت ورزیده‌اند، فرضیه توسعه بنا در عصر سلجوقی را می‌پذیرد (شهبازی شیران، ۱۳۹۴: ۷). شبستان مسجد محوطه‌ای است مربع مستطیلی شکل به ابعاد ۱۵/۰۵×۱۵/۲۰ متر و دارای چهار تاق بزرگ در چهار ضلع است که این چهار تاق در قسمت انتهایی بنا، توسط دیوارچه‌ها و کاربندی‌ها و نیز فیلیوش‌ها به محوطه‌های هشت ضلعی و درنهایت شانزده ضلعی تبدیل شده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۳۳)، (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

تصویر ۱۰. فضای داخل شبستان مسجد و نحوه تبدیل اضلاع به گنبد (نگارنده، ۱۳۹۳).

Fig. 9. The space inside the mosque's nave and how to transform sides into domes (Author, 2014).

تصویر ۱۱. جزئیات مقطع جنوبی بنا (اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور).

Fig. 10. Details of the southern part of the building (documents of the National Cultural Heritage Organization).

این تبدیل فرم چهارضلعی در بناهای دیگر هم‌زمان این دوره مانند مسجد برسیان و مسجد جمعه ارومیه قبلاً مشاهده است که در قسمت همانندی فرم بنای مسجد جمعه با بناهای دیگر بحث خواهد شد.

در طی کاوش محوطه مشخص شده که کف شبستان اصلی از کف خاکی فعلی پایین‌تر بوده و گچ‌بری‌های زیبایی که قسمتی از آن‌ها در طرفین محراب دیده می‌شود، حکایت از آن دارد (صفری، ۱۳۷۰: ۱۷۸). این شبستان در حال حاضر با فرو ریختن گنبد ترک‌دار و تک‌پوشی آجری آن

تبدیل به محوطهٔ سرباز و بدون حفاظ شده است (شهرهای شیران، ۱۳۹۸: ۳۳). شبستان مسجد در اضلاع شرقی و غربی دارای راهروهایی بزرگ با سردر جناقی است که در اطراف آن‌ها راهروهایی با ابعاد کوچک‌تر به صورت قرینه تعبیه شده است. در ضلع جنوبی مسجد کنونی (مسجد تیرپوش) دری تعبیه شده، که با یک پله وارد صحن مسجد جمعه می‌گردد. سمت راست در مزبور، تاق شمال غربی واقع شده است که دو تاق کوچک آجری آن و بخش بزرگی از ساقهٔ گنبد، که مشحون از طرح‌های گیاهی گچ‌بری شده هستند، فروریخته و تزئینات و نماسازی آن از میان رفته و تنها قسمت جزئی از گچ‌بری‌ها و نقاشی‌های آن باقی مانده است؛ همچنین در اثر گذشت زمان و تأثیر عوامل جوی، فرسودگی نسبی فضا از لحاظ عمل‌کردی حادث شده و به علت عدم مراقبت و مرمت مداوم، بخش عمدهٔ تاق‌ها نیز به مرور زمان تخریب شده‌اند (همان: ۳۴). مهم‌ترین نتیجهٔ به دست آمده از مستندات علمی و کاوش سال ۱۳۵۳ ه.ش. در محوطهٔ گنبدخانه و نیز بخش حدفاصل منار و گنبدخانه آن است که برخلاف آن‌چه تا آن زمان تصور می‌شد، مسجد جمعه منحصر به گنبدخانه و بقایای ایوان نبوده، بلکه الحاقات و اجزای متعددی داشته و فضای وسیعی را دربر می‌گرفته است که به مرور در زیر تلی از خاک و گورهای متراکم بی‌شمار چند سدهٔ اخیر مدفون شده است. در کاوش‌های مزبور جمعاً هفت پایه‌ستون از مجموع پایه‌ستون‌های شبستان غربی از دل خاک بیرون آمده و نشان می‌داد که به طور یقین تعداد بیشتری همچنان دست نخورده زیر خاک مدفون است (همان: ۳۵)؛ همچنین در کاوش سال ۱۳۶۷ ه.ش. که با هدف یافتن ارتباط بین بخش‌های منار و گنبدخانهٔ مسجد در جبهه‌های شمالی و شرقی بنا انجام شد، در نخستین ترانشه با بقایای یک دیوار عظیم سنگی که در امتداد جبههٔ بیرونی دیوار جنوبی گنبدخانه به طرف غرب کشیده شده بود، مواجه گردید. دیوار، که از سنگ‌های قوارهٔ تیشه خورده ایجاد شده و از ارتفاع آن در حال حاضر ۵/۴۳ متر باقی مانده، تا مقابل منار امتداد یافته، سپس به طرف شمال راه می‌برد. دیوار مزبور خود بر روی بقایای کهن‌تری ساخته شده و زیر آن قطعاتی از کتیبه‌های آجری به خط کوفی برجسته مدفون گردیده است. اندرون دیوار از چهار تاق نما به ابعاد ۴/۲۰×۱ متر تشکیل گردیده و هیچ‌گونه ضمایم مذهبی دیگر من جمله محراب، که جهت قبله را به ما نشان دهد، در این بخش به دست نیامد؛ گرچه به مانند شبستان شمالی در بدنهٔ جرزها فرورفتگی‌های کوچک محراب‌مانندی وجود داشته که به همراه جرزها منهدم گردیده‌اند، بر همین اساس چنین به نظر می‌آید که احتمالاً این محراب‌نماها برای نشان دادن جهت قبله مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند (همان: ۳۵ و ۳۶).

به دلیل وجود نقشهٔ خاص بنا و ویژگی‌های مهم معماری، دربارهٔ اتلاق نام شبستان غرب برای این بنا نمی‌توان اظهار نظر کرد؛ همچنین این احتمال هم داده شده که تغییرات و دگرگونی‌های ثبت شده در این قسمت و مشخصات کاربری آن به زمان جدیدتر، مثل قرن ۸ و ۹ ه.ق. بوده باشد که به زمانی از این مکان در زمینهٔ دنیوی و یا زمینهٔ معنوی کاربرد داشته است. به دلیل جایگاه ممتاز بنا و قرارگیری این بنا بر روی تپهٔ بلندی که از همهٔ قسمت‌ها مشرف بوده و هم تسلط داشته است و به عنوان پایگاه حکومتی مورد استفاده قرار گرفته است. همهٔ این دلایل در قسمت شبستان غربی این نکته را مورد توجه قرار می‌دهد که همهٔ آن‌چه در این بنا روی داده است، سیاسی و بنای یادمانی و نظامی بوده و نه وجه مذهبی آن.

آن‌چه از ظاهر امر برمی‌آید، کاوش فصل نخست (۱۳۵۳) منجر به کشف تعدادی پایه و ستون آجری و نیز کف متأخر شده است. آثار باقی مانده از معماری در این بخش از بنا بعد از قرن چهارم تا دورهٔ صفویه بوده و از طرف دیگر با توجه به شواهد باستان‌شناسی، کف مسجد بنا نهاده شده در قرن هشتم (هجری قمری) به نسبت کف شبستان و مسجد قرن چهارم (هجری قمری) حدود ۸۰ سانتی متر مرتفع‌تر ساخته شده است. جرزها و ستون‌های آجری به دست آمده در جبههٔ شمالی تپه نیز کاملاً شبیه و قابل مقایسه با آثاری است که در بخش حدفاصل منار و گنبدخانه (شبستان غربی)

مشاهده شده است. بقایای باستانی مکشوف در این بخش بیشتر شامل لایه‌های قبور هستند و می‌توان به خوبی تصور نمود که این بخش از بنا نیز پس از ویرانی به گورستانی متروکه مبدل گردیده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۷). از جبهه شرقی که احتمالاً قرینه بخش حدفاصل منار و گنبدخانه (شبستان غربی) بوده، فقط یک جرز مکعبی شکل کامل و دو نیم جرز در لبه پرتگاه تپه باقی مانده، ولی این تذکرات و اطلاعات به آن اندازه کافی نیست که بتواند نقاط تاریک و مبهم این محوطه را روشن نماید و یا حداقل بتوان استخوان بندی ساده منظمی برای آن تنظیم کرد؛ بدیهی است که حضور ستون و جرز اگر نگوئیم بیانی از نمادگرایی مذهبی یا سیاسی است، قطعاً تأکیدی بر یک کانون عبادی است (همان: ۸). روی هم رفته دو نوع ستون در این بنا وجود دارد: ۱- ستون‌های مدور چندوجهی که طول هر وجه ۶۴/۵ سانتی متر و محیط آن‌ها ۵/۰۴ متر است (تصویر ۱۲). ۲- ستون‌هایی به شکل مکعب مستطیل که اغلب دارای زاویه‌ای بر روی یکی از بدنه‌های خارجی هستند و محیط آن‌ها ۵/۶۰ متر است (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۵۸)، (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲. ستون‌های مدور چندوجهی حدفاصل منار و شبستان غربی (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۱۲۶).

Fig. 12. Circular multidimensional pillar between minaret and western nave (Shahbazi Shiran, 2019: 126).

تصویر ۱۳. ستون‌هایی به شکل مکعب مستطیل ناقص حدفاصل منار و شبستان غربی (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۱۲۶).

Fig. 13. Pillar in the form of incomplete rectangle cubes between minaret and western nave (Shahbazi Shiran, 2019: 126).

شیوه ساخت ستون‌های شمالی بنا به نوعی یادآور ستون‌های مساجد ماقبل سلجوقی (قرون سوم و چهارم هجری قمری) از جمله مسجد تاریخانه دامغان و مسجد جامع نایین است و با در نظر داشتن عمق لایه‌ای که این اثر در آن به دست آمده، بی شک آن را می‌بایست عنصری ماقبل سلجوقی به حساب آورد (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

از این ستون مدور آجری به قطر ۸۰ سانتی‌متر، که با ملات ضخیم گچ شکل گرفته، فقط ۷۲ سانتی‌متر باقی مانده است. ستون مدور و استوانه‌ای بر روی پایه مکعبی به ابعاد ۱۱۰ سانتی‌متر و به بلندی ۴۵ سانتی‌متر قرار گرفته و در اصل پوشش گچ‌بری داشته و کف آن یک متر پایین‌تر از کف دوره سلجوقی است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۱۰).

تصویر ۱۵. ستون‌های مسجد جامع نایین (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 15. Pillars of Nain Jomeh Mosque (Author, 2019).

تصویر ۱۴. ستون‌های مدور چندوجهی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 14. Multifaceted Circular Pillar (Author, 2019).

شبستان مسجد، گنبد آجری بزرگی داشته که از خارج با کاشی‌های آبی‌رنگ ساده مزین بوده و بر دور آن با کاشی‌های معرق کتیبه‌هایی وجود داشته که به مرور ایام از بین رفته است (صفری، ۱۳۷۰: ۲/ ۱۷۶). این قوس‌های گنبد از بیرون دارای ترک‌های آجری منتظم درهم و با تزئینات منشوری مثلث‌القاعده بوده و بالای هر شیار تا ضرس عمودی با مقرنس و کاشی‌های فیروزه‌ای و آبی سبز رنگ آراسته شده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۲۸)؛ همچنین در داخل شبستان دو نوع قوس وجود دارد که یک‌سری مربوط به بازشوهایی است که در دیوارهای شبستان قرار دارد و دیگری، قوس سرتاق‌های زوایا است. قوس سرتاق‌های زوایا از نوع پنج‌وهفت معمولی بوده و قوس‌های بازشوها از نوع پنج‌وهفت تند، و پنج‌وهفت کند هستند (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۵۸ و ۵۹)، (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶. یکی از قوس‌های شبستان قدیمی مسجد (نگارنده، ۱۳۹۳).

Fig. 16. One of the arches of the old nave of the mosque (Author, 2014).

هیأت کاوش سازمان میراث فرهنگی در فصل دوم کاوش باستان‌شناسی (۱۳۶۰) در محوطهٔ حدفاصل منار و گنبدخانه (جبههٔ غربی تپه)، به فضایی به ابعاد ۳۲×۱۹ متر که ۲۷ ستون یا جرز آجری سقف آن را که احتمالاً به صورت تاق و چشمه بوده، سرپا نگه می‌داشته، دست یافتند. این شبستان از جنوب با یک دیوار ازارهٔ سنگی به قطر ۸۰ سانتی‌متر محصور شده و بر روی ازارهٔ سنگی آجرچینی دیوار اجرا شده است. در بخش غربی نیز دیوار خارجی، با ازارهٔ سنگی از نوع سنگ‌های لاشهٔ قواره‌شده با ملات ساروج به قطر ۸۰ سانتی‌متر، این محوطه را محدود می‌ساخته است. این دیوار کاملاً در محور منار ساخته شده و منار در بخش مرکزی آن قرار داشته است. در سمت جنوبی منار، مدخلی به عرض ۳ متر وجود دارد که شبستان را با بخش بیرونی مرتبط می‌ساخته، و این همان نقطه‌ای است که کتیبه‌های قرن نهم هجری قمری. بر بدنهٔ منار نصب شده است؛ به این ترتیب منار در اصل به بدنهٔ مسجد متصل بوده و بعد از انهدام ملحقات پوشش‌های تاق و چشمه‌ای محوطهٔ حدفاصل منار و گنبدخانه (جبههٔ غربی تپه) به شکل منفرد باقی مانده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۹). با شناسایی این دادهٔ مهم، می‌توان گفت که مناره هم‌زمان با بنای چهارتاقی زمان سلجوقی ساخته شده است. همان‌طور که «پیرنیا» بیان می‌دارد، در شیوهٔ رازی برخی مسجدهای دارای شبستان ستون‌دار به چهار ایوانی دگرگون شدند؛ البته ایوان یکی از فضاهایی بود که پیش از اسلام در معماری ایران ساخته می‌شد و بدین‌گونه دوباره به‌کار گرفته شد. با برداشتن ستون‌های نزدیک به محراب مسجد و ستون‌های میانی در پهلوهایی میان سرا، مسجد را به میان‌سرایی با چهار ایوان و یک گنبدخانه، روی طرح شبستانی، تبدیل کردند (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۶۲)؛ هرچند مسجد جمعهٔ اردبیل در دورهٔ سلجوقی به شیوهٔ و ترکیب چهارتاق و ایوان بنا شده که این ترکیب نسبت به فرم چهار ایوانی، فرمی بسته‌تر است و با آب‌وهوای سرد تناسب بیشتری دارد و چون کالبد تابع اقلیم است، این نوع فرم مناسب اقلیم سرد است.

در بخش مرکزی محوطه، بقایای یک پی سنگی مربوط به دو دیوار شمالی-جنوبی و شرقی-غربی عمودبرهم از زیر خاک بیرون آمده که به‌گمان قوی این نقطه محل تلاقی و گوشهٔ دیوارهای صحن مرکزی مسجد بوده است. گرچه کاوش این قسمت کامل نیست و امتداد دیوارها به دست نیامده، اما اگر فرض و گمان تیم کاوش در مورد حیاط درست بوده باشد، باید اذعان کرد که حیاط مسجد به نسبت شبستان‌ها و بخش‌های سربسته کوچک و محقر بوده است.

کاوش در جبههٔ شمالی تپه منتج به پیدا شدن شبستان شمالی شده که در ۱/۵ متری سطح تپه ته‌مانده‌های آن به دست آمده است. آن بخش از شبستان شمالی که تاکنون کاوش شده، وسعتی بالغ بر ۴۰۰ مترمربع دارد و هنوز بخش بزرگ‌تر زیر خاک نهفته است؛ از طرفی قرائین و شواهد نشان می‌دهند که قسمت‌هایی از شبستان شمالی را خیابان و نیز کوچهٔ شش‌متری، که در شمال و غرب تپه امتداد یافته، بریده است. تاکنون ۲۰ جرز و پایهٔ آجری، تقریباً نظیر آن‌چه در شبستان غربی به دست آمده، شناسایی شده و مرمت‌های مقدماتی حفاظتی روی آن‌ها انجام گرفته است. جرزها در این شبستان متحدالشکل‌تر از شبستان غربی و عموماً مکعبی‌شکل و یا مکعب‌های گوشه صاف‌اند و با آجر و ملات گچ ساخته شده‌اند. در سه مورد زائیدهٔ نعل‌اسبی، که گویا بعدها برای تقویت جرزها به آن‌ها افزوده شده، شکلی بدیع به وجود آورده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۳۸). قطعات ظروف شکستهٔ سفالی به دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه به دو گروه عمدهٔ بی‌لعب و با لعب تقسیم می‌شوند، آثار سفالی لعب‌دار عموماً بیشتر متعلق به قرون هفتم و هشتم هجری قمری، هستند و سفالینه‌های سلجوقی به مقدار کم و ناقص مشاهده می‌گردد. سفالینه‌های دورهٔ صفوی محدود به انواع تنگ‌ها و کوزه‌های عموماً سالم است که در تدفین مردگان از آن‌ها استفاده می‌گردیده است (موسوی، ۱۳۷۶: ۶۵۰-۶۳۳).

تمامی دیوارهای ساختمان به وسیلهٔ راهروهای کوچکی قطع می‌شوند که آن‌ها نیز به نوبهٔ خود

با راهروهایی، که تاق آن‌ها بر دیوارهای خارجی و داخلی متکی است، قطع شده‌اند (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۴۶). این دهلیزها به صورت شبکه‌ای منظم و سنجیده شده بنا گردیده، و در فواصل دومتري هر راهرو یک چهارراه تعبیه گردیده است. ارتفاع راهروها نیز به اندازه قد یک انسان معمولی بوده و تنها ظرفیت تردد یک عابر را دارد (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۷۱). نمونه‌های این راهروها، در ساختمان بقعه «شیخ‌امین‌الدین کازرونی» (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۴۷) و در نیایشگاه‌های زردشتی در شریف‌آباد و همین‌طور مقبره «امیراسماعیل سامانی» در بخارا و نیز گنبدخانه مسجد جامع یزد نیز قابل تشخیص است. به اعتقاد برخی پژوهندگان یکی از الگویی‌های انجام شده از بناهای پیش از اسلام در مسجد جمعه اردبیل، همین راهروها هستند. با توجه به رطوبت زیاد زمین در این منطقه نا محتمل نیست که این راهروها نقش هواکش را برای جرزهای قطور بنا ایفا می‌کرده‌اند (موسوی، ۱۳۷۶: ۶۴۲) و یا حرکت نمازگزاران را قبل و بعد از نماز در فضاهای مسجد تسریع می‌نمودند. در برخی از نقل‌قول‌های تاریخی اشاره شده که این راهروها، محلی برای پنهان و نهان‌سازی مردم در مسجد در هنگام هجوم دشمنان به شهر بوده است (رضازاده اردبیلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۴). هریک از جبهه‌های شرقی و غربی به قرینه یک‌دیگر دارای سه دهانه با پوشش قوسی هستند. جبهه جنوبی آن هم دارای دهانه بلند و بزرگی است که بخش‌هایی از آن مسدود شده و می‌توان از میان آن به فضای گنبدخانه راه یافت (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۱).

مناره مسجد جمعه

در فاصله ۱۶/۴۰ متری از دیوار غربی و در امتداد محور وسط مسجد سلجوقی مناره استوانه‌ای قطور آجری قرار گرفته است (تصویر ۱۷). در حال حاضر این مناره کاملاً منفرد است و هیچ نشانی از اتصال آن به بنای سلجوقی وجود ندارد. به این طریق هم برهم‌تنیدگی آن با مسجد و عملکرد عبادی آن در پیوند با سایر اجزای بنا پافشاری شده و هم مجزا بودن آن از مسجد، توجه را به آن به عنوان عنصری مستقل جلب می‌کند (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۴۱)؛ یک چنین استقراری فقط تأکیدی بر نقش آن به عنوان برج دیده‌بانی یا برج علامت‌دهی است، روزه‌ای نیز که در بالاترین بخش منار وجود دارد، می‌توانسته برای علامت دادن مورد استفاده قرار گیرد. میان منار برای جاسازی پله خالی بوده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵) و به واسطه همین نکته است که مشکل بتوان اثبات کرد برج مسجدی که دارای پله داخلی نیست، مشخصاً به عنوان مناره مورد استفاده قرار گرفته باشد. اولیاریوس آن را یک برج مدور تصور کرده است (Zarre, 1910: 50)؛ همان‌طور که اشاره شد، دموورگان از منار به عنوان «مقبره سلطان احمد سیاهپوش» یاد کرده است (دمورگان، ۱۳۳۸: ۴۰۶-۴۰۴). برخی از طرح‌های تهیه شده از مسجد جمعه و منار آن در سالیان گذشته مشخص می‌سازد که منار با بنایی مکعب مستطیل شکل آجری پوشش یافته و همین مسأله است که آشکارا تناقض گزارش‌هایی را که درباره چگونگی استفاده از مناره مسجد ارائه شده‌اند، روشن می‌سازد. گرچه هنوز هیچ دلیلی عینی بر پیوند ذاتی تنه منار با هر نوع دیگر ترکیب از عناصر، وجود ندارد. با توجه به کلیات گفته شده و نظر محققان، دو رهیافت را می‌توان پیشنهاد داد: اول این‌که، مناره می‌بایست در کنار مسجدی کهن، قبل از بنای گنبدخانه متعلق به دوره سلجوقی بنا شده باشد که در مرحله‌ای دیگر گنبدخانه را به این مجموعه افزوده‌اند. دوم آن‌که، به هنگام آبادانی مسجد، در کنار آن قرار داشته و با منهدم شدن اجزاء متشکله و شبکه، اکنون به صورت منفرد و جدا از بنای مسجد درآمده است. دقت در ساختار معماری مسجد، مناره و کتیبه‌های موجود در این مجموعه به روشن‌تر شدن سیر تحول تاریخی آن کمک می‌کند (شهبازی شیران، ۱۳۹۸: ۴۱ و ۴۲). منار مسجد در جزئیات انعکاس‌دهنده نفوذ مناره‌های سلجوقی است، پایه کوتاه و هشت ضلعی و همچنین ساقه آن دارای تزئینات آجری است. در اینجا نیز با پیروی از نمونه‌های سلجوقی آجرهای رگ‌چین به کار رفته و

درزهای افقی آن با مهرهای گچ‌بری پوشیده شده که صرف نظر از دو نوار مشتمل بر آجرچینی افقی و آجرهای خفته و راسته در فاصله میان قسمت تحتانی و میانی، عاری از تزئینات است (همان: ۴۲)؛ همچنین کاوش فصل دوم باستان‌شناختی (۱۳۶۰)، نشان داده که این مناره در اصل هم‌زمان با بنای دوره سلجوقی برپا شده است.

تصویر ۱۷. منار سلجوقی مسجد جمعه اردبیل (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 17. Seljuk Minare of Ardebil Jomeh Mosque (Author, 2019).

در قسمت جنوب غربی منار، دو سنگ نبشته بر بدنه آن نصب شده، که تاریخ نهم هجری قمری دارد و حاوی فرمان حکمران آق‌قویونلو «اوزون حسن» است (شهبازی‌شیران، ۱۳۸۳: ۶۸). این کتیبه هیچ ارتباط و پیوندی با بنای مسجد ندارد و شیوه قرار گرفتن آن بر روی مناره نشان می‌دهد که از جای دیگری آورده و به ساقه یا بدنه آن افزوده شده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵). همچنین این مسجد از لحاظ تزئینات دارای آرایه‌های تزئینی ارزشمندی است که می‌تواند در تاریخ‌گذاری قسمت‌های مختلف به پژوهشگران کمک کند. «سیرو» عقیده دارد استخوان‌بندی و تزئین و پرداخت رویه‌های بنا متعلق به دوره سلجوقی بوده، و پس از تخریب اجزاء مختلف بنا در سال ۶۱۷ ه.ق. دومین دوره حیات بنا شروع می‌شود که در آن تغییرات مهمی روی داده است. تزئینات عمومی دوره دوم دارای ویژگی‌های تزئینی عالی و بسیار خشک است و گچ‌بری‌های آن بر روی اندودی است که تمامی مصالح بنای قدیمی را می‌پوشاند، تقریباً جزء به جزء تزئینات دوباره‌سازی شده با شیوه تزئینات دوره سلجوقی انطباق پیدا می‌کند (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۴)؛ همچنین در ادامه بیان می‌دارد که با توجه به شیوه ساخت محراب و تزئینات دیوارها می‌توان دوره سوم ساختمان را حدوداً قرن هشتم هجری قمری، به شمار آورد (همان: ۱۸۵). متأسفانه در حال حاضر تنها بخشی از آرایه‌های این بنا به جای مانده است که مشخصات آن‌ها در جدول ۱، آورده شده است.

جدول ۱. آرایه‌های مسجد جمعه اردبیل (نگارنده، ۱۳۹۸).

Tab. 1: Ardebil's Plural Mosque Arrays (Author, 2019).

نوع تزئین	محل تزئین	دوره	تصویر
آجرکاری	حاشیه بالا و پایین بخش استوانه‌ای مناره، محل اتصال ساقه به گنبد.	سلجوقی	
	گچ‌بری	ایلخانی	
کاشی‌کاری	ترک‌های ساقه گنبد، که با قطعات کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و آجری آراسته شده است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵).	ایلخانی	
کتیبه	در داخل شمسه‌های چهارضلع گنبدخانه به خط کوفی و خط ثلث نوشته‌ای موجود است (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۵)، سنگ نبشته بدنه منار به خط نسخ نگاشته شده و حاوی یک دوبیتی است (شهرهای شیران، ۱۳۹۸: ۴۵)، زیر یکی از تاق‌های ایوان دارای متن آیات قرآنی و حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است.	ایلخانی، قرن ۹ ه.ق. قاجار، دوران متأخر	
مهرهای بندی	درزهای افقی حاشیه بالا و پایین بخش استوانه‌ای مناره (شهرهای شیران، ۱۳۸۳: ۴۲)، روی بدنه جبهه‌های ایوان و بدنه راهروهای فضای گنبدخانه (سیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۲).	سلجوقی، نیمه دوم قرن ۵ یا اوایل قرن ۶ ه.ق.	
تزئینات چوبی	در نفیس چوبی تکه‌کوبی شده در مدخل راهرو مسجد تیرپوش که با گره‌های هندسی هنرمندانه و گل میخک‌های آهنی برجسته تزئین شده است (شهرهای شیران، ۱۳۸۳: ۷۰).	قاجار	
مقرنس و قطار بندی	محراب گچ‌بری که در بالا ترکیبی از قطار بندی بسیار استوانه به شکل برجسته دارد و قسمت زیرین آن شامل سه قاب عمودی است که از مقرنس‌های کوچک پوشیده شده است، ترک‌های ساقه گنبد (شهرهای شیران، ۱۳۸۳: ۶۵)،	ایلخانی	
نقوش تزئینی	زیر یکی از تاق‌های ایوان، محراب که آثار نقاشی روی گچ آن کاملاً روی آثار تزئینی دوره قبل را پوشانیده است، گنبدخانه که دیوارهای آن دارای نقش برجسته‌های نقاشی شده کوچکی به بلندی یک متر است، و روی جبهه‌های شرقی و غربی آن نیز دو سطح نوار عمودی جداگانه و سه نقش تزئینی گل سرخ قابل تشخیص است، همچنین در چهارضلع گنبدخانه مسجد، رگه‌ها و نشانه‌هایی از گل‌های شبیه به خورشید یا شمس به چشم می‌خورد.	ایلخانی	
پیچ تزئینی	دورادور سکنج گنبد	ایلخانی	

مقایسه تطبیقی نقشه مسجد جمعه اردبیل با بناهای هم‌زمان

سازه پابرجای کنونی مسجد جمعه مهر معماری سلجوقی را بر خود دارد، ولی فضاآرایی‌های داخلی این بنا در تضاد با نمای آن است. «آندره گدار» مسجد جمعه اردبیل را در دسته مساجدی قرار می‌دهد که با الگویابی از معماری پیش از اسلام و به خصوص دوره ساسانی، ساخته شده‌اند (گدار، ۱۳۷۷، ۳۷۴)؛ البته گدار با توجه به شکل و فرم گنبد این نظر را بیان داشته است.

از لحاظ نوع نقشه می‌توان مسجد جمعه اردبیل را با مسجد برسیان و مسجد جمعه ارومیه که از بناهای دوره سلجوقی بوده، مقایسه کرد.

مسجد جامع برسیان (تصویر ۱۸) از مهم‌ترین بناهای دوره سلجوقی بوده که دارای کتیبه در محراب آن به سال ۴۹۸ ه.ق. و کتیبه مناره آن به سال ۴۹۱ ه.ق. است و در دوره پادشاهی «سلطان برکیارق بن ملکشاه سلجوقی» ساخته شده (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۷۴ و ۱۷۵) و در زمان صفویه تعمیر و بخش‌هایی به آن افزوده شده است که از آن میان تزئینات کاشی‌کاری معرق دیوارها را می‌توان نام برد. این مسجد از نوع مساجد چهارتاقی است و معماری آن قابل قیاس با گنبد تاج‌الملک اصفهان و مسجد قزوین است که هر دو به دوره سلجوقی تعلق دارند (کیانی، ۱۳۸۳: ۶۱). قدیمی‌ترین بخش بسیاری از مساجد ایرانی سده‌های میانه (برای مثال، سجاس) دقیقاً گنبدخانه آن است (هیلن‌براند، ۱۳۸۷: ۹۵) و این گنبدخانه در معماری سلجوقی، همان‌طور که در برسیان می‌بینیم، به عنوان کانون اصلی توجه باقی می‌ماند. این بنا از لحاظ فرم شکلی و تبدیل نقشه مربع به گنبد، با مسجد جمعه اردبیل قابل مقایسه است. گنبد مسجد [جامع] برسیان از نوع گنبدهای دوپوسته پیوسته بوده (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۶۵) و از نظر تناسبات معماری، عرض دهانه و حجم فضای داخله دلپذیر و درخور توجه است. منطقه انتقالی گنبدخانه این مسجد متشکل از دو طبقه هشت ضلعی و شانزده ضلعی است که با استفاده از عناصر قوسی و از طریق گوشه‌سازی از نوع سکنج سه بخشی در طبقه اول و سکنج‌های ساده در طبقه دوم، امکان تبدیل زمینه مربع را به دایره برای اجرای نهایی پوشش گنبد فراهم آورده است (لاله، ۱۳۸۱: ۷۱۹-۷۱۵). گنبد مدور آجری مسجد جمعه اردبیل نیز بر پایه مربع مستطیل شکلی به ابعاد ۱۵/۲۰ × ۱۵/۰۵ متر قرار گرفته که خود این پایه درواقع امتداد چهار دیوار بنا قبل از تقسیم آن به هشت و شانزده ضلعی کوچک است (شهبازی‌شیران، ۱۳۹۸: ۲۹). مسجد جامع برسیان و مسجد جمعه اردبیل سوای برخی از جزئیات، به لحاظ تناسب، و منطقه انتقالی بین اتاق چهارگوش و گنبد روی آن تشابهات و همخوانی‌های متناهی با یک‌دیگر دارند (تصاویر ۱۹ و ۲۰، جدول ۲).

بنای دیگر مسجد جمعه ارومیه است که معماری مسجد جمعه اردبیل با آن قابل مقایسه بوده است. سیمای فعلی هر دو مسجد ارومیه و اردبیل عمدتاً مربوط به اقدامات دوره سلجوقی است و آخرین محراب هر دو بنا نیز توسط ایلخانان ساخته شده است. شکل کلی هر دو اثر، ترکیبی از گنبدخانه و ایوان متصل به آن است. در مسجد ارومیه شبستانی مستطیل شکل و کم‌عرض آن دارای گنبدخانه‌ای در انتها است و مسجد اردبیل هم در شکل سلجوقی خود مشتمل بر یک گنبدخانه و ایوانی در مقابل آن است؛ هیلن‌براند، این ترکیب را یکی از اشکال مساجد دوره سلجوقی می‌داند و می‌افزاید که تا پایان دوره سلجوقی راه برای ترکیب‌های متعدد شبستان‌های ستوندار، نمازخانه گنبدی و ایوانی باز بود (هیلن‌براند، ۱۳۸۷: ۹۸). مسجد جمعه ارومیه شکوهی معنوی در بازی هنر و معماری و از مساجد برجسته و شاخص شمال غرب ایران است که علاوه بر عملکرد اجتماعی- مذهبی، نقش مهمی در وابستگی و پیوستگی فضایی هسته تاریخی شهر ارومیه داشته است. این مسجد شامل مجموعه فضاهایی است

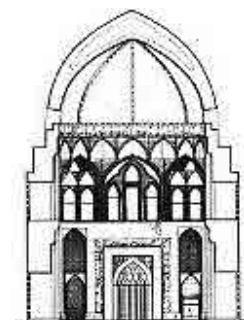
تصویر ۱۸. مسجد و مناره برسیان. فرم بازسازی آن (نگارنده، ۱۳۹۷).

Fig. 18. The mosque and the minaret of Bersian. Reconstruction Form (Author, 2018).

تصویر ۲۰. منطقه انتقالی گنبد در مسجد جمعه اردبیل (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۱۱۱).

Fig. 20. Gonbad Transitional Area in Ardebil Jomeh Mosque (Shahbazi Shiran, 2004: 111).

تصویر ۱۹. مقطع مسجد برسیان (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۷۶).

Fig. 19. Bersian Mosque (Shahbazi Shiran, 2004: 76).

که در دوره‌های مختلف پیرامون صحن مسجد شکل گرفته‌اند، و اطلاعات به دست آمده نشان می‌دهد که محتمل است، هسته اولیه این مجموعه، گنبدخانه جنوبی آن باشد که در دوره سلجوقیان احداث شده است. این شبستان نقشه مربع شکل به اضلاع ۱۰/۶ متر دارد که با گوشه‌سازی‌هایی به فرم فیل پوش و تبدیل نقشه چهارضلعی به هشت و شانزده، گنبد آجری به ارتفاع داخلی ۱۶/۵ متر بر آن استوار شده، و گنبد موزون و متناسب و زیبا و چشم‌نواز آن از نظر تناسبات معماری، حشمت، رفعت، پهنای دهانه، تقسیم بندی‌های نماهای بیرونی، و حجم فضای اندرونی شایان توجه است (تصویر ۲۱).

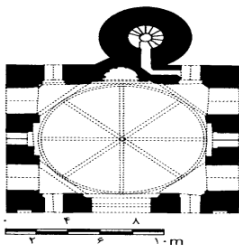
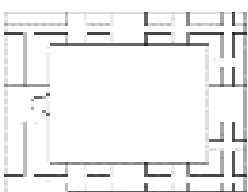
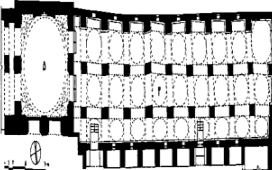

تصویر ۲۱. نمای بیرونی مسجد جمعه ارومیه (نگارنده، ۱۳۹۶).

Fig. 21. Exterior view of Urmia Jomeh Mosque (Author, 2017).

جدول ۲. مقایسه تطبیقی نقشه مسجد جمعه اردبیل با بناهای دیگر (نگارنده، ۱۳۹۷).

Tab. 2. Comparative comparison of Ardebil's Jomeh mosque map with other buildings (Author, 2019).

نام بنا	نوع نقشه	طرح	تصویر
مسجد جامع برسیان	چهار تاقی	 نقشه مسجد برسیان (نعیم، ۱۳۹۴: ۲۲۵)	 مسجد جامع برسیان (رضایی، ۱۳۹۲)
مسجد جمعه اردبیل	ترکیب چهار تاق با ایوان	 نقشه گنبدخانه جمعه مسجد اردبیل (یوسفی تذکر و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶)	 مسجد جامع برسیان (نگارنده، ۱۳۹۲)
مسجد جمعه ارومیه	ترکیب چهار تاق با ایوان	 نقشه و نمای مسجد جمعه ارومیه، (نعیم، ۱۳۹۴: ۲۲۷)	 نمای بیرونی مسجد جمعه ارومیه، (معروفی‌ا قدم و همکاران، ۱۳۹۴)

نتیجه‌گیری

در قرن چهارم هجری قمری شهر اردبیل برطبق منابع تاریخی بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهر آذربایجان و نیز مرکز آن ایالت و قرارگاه لشکر بود. برروی خرابه‌های مسجد اولیه، یکی از مساجد اولیه ستون‌دار، که از صحن‌ها و شبستان‌های مختلف تشکیل می‌شده و به مرور قسمت‌هایی از آن ویران شده و به تلی از خاک تبدیل شده است. عرصه و حریم این مسجد ستون‌دار، که بخش اندکی از آن طی کاوش‌های باستان‌شناسی پدیدار شده، بسیار وسیع‌تر از عرصه تپه بریده شده و برجای مانده امروزی است. ستون‌های این دوره از بنا برخی ضخیم و مستحکم و پاره‌ای نیز بسیار خرد و ناستوار به نظر می‌رسند و این عدم هماهنگی مربوط به مرمت‌های دوره‌های بعد است. مسجد اولیه برطبق شواهد باستان‌شناسی، دارای نقشه شبستانی ستون‌دار با نقشه و الگوی مساجد اولیه اسلامی بوده و صفت مردم‌واری و سادگی از ویژگی‌های معماری آن به شمار می‌آمده است. نکته شایان ذکر تزئینات پراکنده، ولی دل‌پذیر معمارانه و کاربردی این بناست که آکنده از هماهنگی کامل و ضرب‌آهنگ باشکوه نماهای بنا مبتنی بر محاسبات ریاضی است که در دوره ایلخانی انجام یافته است. مسجد اردبیل در شکل سلجوقی خود مشتمل بر یک گنبدخانه و ایوانی در مقابل آن بوده و نتایج بررسی مسجد جمعه، استمرار کاربرد یک چنین تناسباتی را تا قبل از ساخته‌های دوره ایلخانی نشان می‌دهد. هیچ بریدگی در دیوارهای گذرگاه بین ایوان و گنبدخانه وجود ندارد و شواهد باستان‌شناختی اندکی حکایت از این امر دارند که ایوان (به عکس بعضی مساجد، از جمله مسجد برسیان که مناره و ایوان جلوی گنبدخانه بعدها به آن افزوده شده است) و گنبد، دقیقاً در یک دوره بنا شده‌اند و اولین دوره تزئینات بنا برروی بدنه جبهه‌های ایوان به کار رفته است؛ همچنین برحسب نشانه‌های بارزی، تاق ایوان پس از گنبد ساخته شده و بازسازی بنا با ترکیبی از ویرانه‌های قدیمی همراه بوده است. از نظر نقشه، این مساجد با بناهای هم‌زمان خود مانند جامع برسیان و مسجد جمعه ارومیه قابل مقایسه است. با توجه به مقایسه بنا با جامع برسیان می‌توان گفت که با پیروی از عرف معمول، مسجد چهارتاقی برسیان لااقل روی بخشی از مفصل بندی سازه، نما و نقشه مسجد جمعه تأثیر قطعی گذارده و طرح‌های بنا (مسجد برسیان) در کار معماران بعدی (مسجد جمعه) بیانی کاملاً متفاوت یافته است؛ دیگر این که مسجد جمعه اردبیل آن چنان همانندی نزدیکی با مسجد جمعه ارومیه دارد که تأثیر مستقیم معماری مسجد جمعه اردبیل برروی آن به سختی قابل انکار است. مسجد جمعه ارومیه شامل یک ایوان در جلو و بنای چهارتاقی در عقب آن است که اساساً در مسجdsازی ایرانی، این نوع تدبیر در قیاس با فرم‌های ایوان دار کمتر شایع بوده و اصولاً فرم چهار ایوانی در معماری اسلامی رواج بسیاری داشته و گروه کثیری از آثار اسلامی، به این سیاق ساخته و پرداخته شده‌اند. نظر به این که ترکیب چهارتاقی و ایوان در مقایسه با نقشه چهار ایوانی فرمی بسته‌تر است؛ از این رو تناسب بیشتری با اقلیم سرد منطقه اردبیل دارد و نهایتاً با توجه به این واقعیت که چون کالبد تابع اقلیم یا عملکرد است و ایوان در نقشه چهار تاقی در جبهه شمالی بنا واقع است، بالطبع در مساجد به عنوان بخش سرد مورد مصرف دارد. به همین دلیل نقشه چهارتاقی برای اقلیم سرد، اصولاً فرمی مناسب و متضمن مفاهیم نمادین و در جهت ایجاد بناهای صرفاً کاربردی بوده است؛ بر همین اساس نقشه چهار تاقی برای محوطه زیر گنبد در قیاس با دیگر روش‌های شبستان‌سازی، فرمی مقاوم تلقی و در پاسخ به کارکرد یا مناسبتی خاص از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. همچنین آرایه‌های تزئینی به کار رفته در مسجد جمعه اردبیل در هماهنگی کامل با دوره‌های ساخت بنا به کار رفته است. با توجه شناسایی آرایه‌های تزئینی می‌توان از لحاظ زمانی دوره سلجوقی تا اواخر دوره قاجار را برای تزئینات داخلی و بیرونی مسجد متصور شد.

کتابنامه

- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۶۸). مسالك والممالك. چاپ سوم، به اهتمام: ایرج افشار، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- اولئاریوس، آدام، (۱۳۶۹). سفرنامه. ترجمه حسین کردیچه، تهران: نشر کتاب برای همه.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۴۶). فتوح البلدان. ترجمه دکتر آذرتاش آذرنوش، چاپ دوم، تهران: سروش.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۳). سبک‌شناسی معماری ایران. چاپ چهارم، تدوین غلامحسین معماریان. تهران: نشر معمار.
- پیغامی، لایلا، (۱۳۸۸). «بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی و طراحی سردر آن در جهت وحدت‌بخشیدن به موضوع». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پردیس هنرهای زیبا، تهران: دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- ترابی طباطبایی، سیدجمال، (۱۳۵۵). آثار باستانی آذربایجان. جلد دوم، تهران: انجمن آثار ملی ایران.
- دمورگان، ژاگ، (۱۳۳۸). مطالعات جغرافیایی. جلد اول، ترجمه و توضیح: کاظم ودیعی، تبریز: چهر.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی؛ سیدی‌ساروی، مجید؛ و طاهری‌امیری، سارا، (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی پلان و گنبد جمعه‌مسجد اردبیل با پلان‌ها و گنبدهای مشابه به جهت بررسی ترسیم صحیح منحنی گنبد». نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۲۳ (۳): ۸۲-۶۹.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۶۷). «مسجد جمعه اردبیل». ترجمه نادیه ایمانی، نشریه اثر، ۱۵ و ۱۶: ۲۰۵-۱۸۰.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۷۶). «مسجد جمعه اردبیل». ترجمه منصور فلاح‌نژاد، فصلنامه هنر، ویژه‌نامه مساجد، ۳۳: ۶۰۵-۵۹۸.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و کارگر، بهمن، (۱۳۵۳). «گزارش کاوش در جمعه‌مسجد اردبیل». تهران: مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (منتشر نشده).
- شهبازی‌شیران، حبیب، (۱۳۷۰). «تاریخ و روند تحولات معماری مسجد جمعه اردبیل (نماد معماری ایرانی اسلامی)». کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط‌زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته، تهران: دبیرخانه دائمی کنفرانس.
- شهبازی‌شیران، حبیب، (۱۳۸۳). پی‌جویی و تحلیل اجزاء و عناصر معماری مسجد جمعه اردبیل. تبریز: چاپ صدر.
- شهبازی‌شیران، حبیب، (۱۳۹۴). «بررسی معماری و تزئینات گنبد سلجوقی و محراب ایلخانی مسجد جامع اردبیل». دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، تهران: انجمن معماری و شهرسازی ایران.
- شهبازی‌شیران، حبیب، (۱۳۹۵). «بررسی تحلیلی عناصر بصری کالبدی و فضایی شبستان مسجد جامع اردبیل». سومین کنفرانس سراسری نوآوری‌های اخیر در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی، تهران: مؤسسه آموزش عالی نیکان.
- شهبازی‌شیران، حبیب، (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل ریخت‌شناسی معماری و آرایه‌های تزئینی مسجد جمعه اردبیل و بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی. اردبیل: گونش نگار.
- صفری، بابا، (۱۳۷۱). اردبیل در گذرگاه تاریخ. ج ۲، چاپ دوم، اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۳). معماری ایران (دوره اسلامی). چاپ دهم، تهران: سمت.

- گذار، آندره، (۱۳۷۷). هنر ایران. ترجمه بهروز حبیبی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. جلد دوم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسوی، محمود، (۱۳۷۶). «مسجد جامع اردبیل تاریخچه، توصیفات ساختمان و معماری». مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، ج ۱، اصفهان: دانشگاه هنر.
- معروفی اقدم، اسماعیل؛ مسعودی، ذبیح‌الله؛ محمودی نسب، علی اصغر؛ و سیروسی، جواد، (۱۳۹۴). «مسجد جامع ارومیه، معماری، تزئینات و تحولات». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند: دانشگاه بیرجند.
- ملازاده، کاظم؛ و محمدی، مریم، (۱۳۷۹). دایرةالمعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی. تهران: سوره.
- لاله، هایده، (۱۳۸۱). «مسجد برسیان». دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱: ۷۱۹-۷۱۵.
- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: ثقفی.
- هیلن براند، رابرت، (۱۳۸۷). معماری اسلامی شکل، کارکرد و معنی. چاپ چهارم، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران: روزنه.
- نعیم، غلامرضا، (۱۳۹۴). سیر تحول معماری ایران (از آغاز دوران اسلامی تا دوره تیموری). تهران: سروش دانش.
- یوسفی، حسن، (۱۳۹۸). «گزارش کاوش در جمعه مسجد اردبیل». تهران: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (منتشر نشده).
- یوسفی، حسن، (۱۳۹۹). «گزارش مقدماتی کاوش در محوطه باستانی مسجد جامع اردبیل». مجموعه مقالات هجدهمین همایش سالانه باستان‌شناسی، به‌کوشش: روح‌الله شیرازی، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.

- Atakhri, A. I., (1989). *Masalak and al-Mamalik*. 3rd edition, with the efforts of Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Olarios, A., (1990). *Olarios Travelogue*. Vol. II, Translation by: Hossein Kordbecheh, Tehran: Publishing books for all.
- Al-Baladhuri, A. K., (2004). *Iranian Architectural Style*. 5th Edition, Editing by: GholamHossein Memarian, Tehran: Soroush Danesh.
- Peygami, L., (2009). "Sheikh Safi al-Din Ardebili's Monument and its Head Design to Unite the Subject". *The Master's Degree In Restoration and Restoration of Buildings and Historical Achievements of Fine Arts Campus*, Tehran: University of Tehran.
- Torabi Tabatabaei, S. J., (1976). *Antiquities of Azerbaijan*. Vol. 2, Tehran: Iranian National Monuments Association.
- DeMorgan, Z., (1959). *Geographical Studies*. Vol. 1, Translated and Explained by: Dr. Kazem Vadei, Tabriz: Face.
- Rezazadeh Ardebili, M.; Seyedi Saravi, M. & Taheri Amiri, S., (2018). "Comparative study of the friday plan and dome of Ardabil Mosque with similar plans and domes in order to investigate the correct drawing of the dome curve". *Journal of Fine Arts-Architecture and Urbanism*. 23rd edition, 3: 82-69.

- Ciro, M., (1988). "Ardebil Jomeh Mosque". Translation by: Nadiya Imani, Asar, 15 & 16: 180-205.
- Ciro, M., (1997). "Jomeh Ardebil Mosque". Translation by: Mansour Fallahnejad, *Quarterly Journal of Art, Special Issue of Mosques*, 33: 605-598.
- Kargar Sarfaraz, A. A., (1974). Kavash Report on Friday of Ardebil Mosque". Tehran: Center for Documents and Documents of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization (Unpublished).
- Shahbazi Shiran, H., (2004). *Follow-up and analysis of architectural components and elements of Friday Mosque in Ardabil*. Tabriz: Sadr Printing.
- Shahbazi Shiran, H., (2015). "History and Trends in Architectural Developments of Ardabil Jomeh Mosque (Symbol of Iranian-Islamic Architecture)". *International Conference on Architecture, Urbanism, Civil Engineering, Art and Environment, Future Horizons, Retrospective*, Tehran: Permanent Secretariat of the Conference.
- Shahbazi Shiran, H., (2016). "Analytical study of physical and spatial visual elements of the Shabestan of Ardebil Jomeh Mosque". *3rd National Conference on Recent Innovations in Civil Engineering, Architecture and Urbanism*, Tehran: Nikan Institute of Higher Education.
- Shahbazi Shiran, H., (2019). *Analysis of architectural morphology and decorative arrays of Ardebil Jomeh Mosque and Sheikh Safieddin Ardebili's Monument*. Ardabil: Gunesh Negar.
- Safari, B., (1992). *Ardebil in The Passage of History*. c. 2, 2nd edition, Ardebil: Islamic Azad U., (1998). *Iranian Art*. Translation by: Behrooz Habibi, Tehran: Shahid Beheshti University.
- Maqdisi, M. A. M., (1982). *Ahsan al-Taqsīm fi introducing al-Aqalim*. Vol. 2, Alinaghi Monzavi Translation, Tehran: The Company of Iranian Authors and Translators.
- Mousavi, M., (1997). "Ardebil Jomeh Mosque History, Building descriptions and Architecture". *Proceedings of the Conference on Mosque Architecture: Past, Present, Future*, C1, and Isfahan: Art University.
- Maroufi Aghdam, I.; Mas'udi, Z.; Mahmoudinasab, A. A. & Sirusi, J., (2015). "Urmia Grand Mosque, Architecture, Decorations and Developments". *2nd National Conference on Archaeology of Iran*, Birjand: University of Birjand.
- Mollazadeh, K. & Mohammadi, M., (2000). *Encyclopaedia of Historical Monuments in Islamic Period*. Tehran: Sura.
- Mousavi, M. & Mehryar, M., (1988). *Report of the first chapter of the exploration of Ardebil Friday Mosque*. Tehran: Document Center of the Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism.
- Mousavi, M. & Mehryar, M., (1989). *Report on the exploration of the second chapter of Ardebil Friday Mosque*. Tehran: Document Center of the Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism.
- Mousavi, M. & Mehryar, M., (1989). *Report on exploration of the third chapter*

of Friday Mosque in Ardabil. Tehran: Document Center of the Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism.

- Tulip, H., (2002). "Bersian Mosque". *Great Islamic Encyclopedia*, C. 11: 719-715.
- Honarfar, L., (1971). *Treasure of Historical Monuments of Isfahan*. Isfahan: Saghafi.
- Hillenbrand, R., (2008). *Islamic Architecture of Form, Function and Meaning*. Fourth Edition, Translation by: Bagher Ayatollahzad Shirazi, Tehran: Aperture.
- Naima, G., (2015). *The evolution of Iranian architecture (from the beginning of the Islamic era to the Timurid era)*. Tehran: Soroush Danesh.
- Yousefi, H., (2019). "Kavash Report on Friday of Ardebil Mosque". Tehran: Document Center of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization (Unpublished).
- Yousefi, H., (2020). "Preliminary report of Kavush in the ancient area of Ardebil Jomeh Mosque". *Proceedings of the 18th Annual Conference on Archaeology*, With the efforts of Ruhollah Shirazi, Tehran: Institute of Archaeology.
- Zarre. F., (1925). *Ardabil*. Berlin.